

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΑΚΑΤΑΛΥΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*

Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ εἶναι συντριπτική σ' αὐτόν τόν κόσμον καί τήν αἰσθάνονται ἀκόμη κι' ἐκεῖνοι πού θέλουν νά τήν ἀρνηθοῦν. Ὁ ὄγκος τῆς καθρεπτίζεται στήν ἀκατανίκητη δύναμι πού παρουσιάζουν ὠρισμένες ἀξίες, ἀπόλυτες ἀξίες¹, οἱ ἀξίες τοῦ ἁγίου, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ δικαίου, πού μερικές φορές ἀπαιτοῦν καί τῆς ζωῆς ἀκόμη τή θυσία. Οἱ ἀξίες αὐτοῦ τοῦ εἵδους κινοῦνται ἀπό κάποια βούλησι, καί ἡ βούλησις εἶναι θεία, γι' αὐτό καί ἐπιβάλλονται ἀκόμη καί σ' ἐκεῖνον πού φαινομενικῶς τίς ἀποκρούει. Εἶναι ἡ βούλησις, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τήν πραγματικότητα πού εὐρίσκεται ἐπάνω ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου².

Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξή μόνον ὑπό τή σκιά τῆς ἀοράτου ἐκείνης πηγῆς-ἀρχῆς ἀξιῶν εὐρίσκει νόημα³. Οἱ ἀξίες δέν συλλαμβάνονται ἀπό τή νόηση ἀλλά ἀπό τό συναίσθημα. Οἱ ἀξίες γίνονται κατανοητές ὅταν ἐκεῖνες ἀκτινοβολοῦν μέσα μας⁴.

* Ὁμιλία πού ἔγινε σέ ἐκδήλωση στήν αἴθουσα τελετῶν τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης μέ τήν εὐλογία τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος Β'.

1. Χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ὁ ὅρος «ἀπόλυτες ἀξίες» μέ τήν ἔννοια ὑψίστων ιδεῶν τῶν ὁποίων κινοῦν τό ἐνδιαφέρον. Κατά τά ἄλλα αὐτά τά ιδεώδη δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἀνταποκρίσεις τοῦ ἀνθρώπου στίς θείες ἐνέργειες.

2. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τό Μυστήριο τοῦ Θεοῦ, Θεολογικά Δοκίμια*, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1983, 16-17. Τό ἔργον αὐτό ἀποτελεῖ τήν βάση τοῦ περιεχομένου τοῦ θέματος τούτου.

3. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ ἀποφατική Θεολογία*, Θεολογικά Μελετήματα 3, Νηπτική καί Ἠσυχαστικά, Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 255.

4. Βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Προϋποθέσεις τῆς δικαίας κρίσεως* (Λόγος στά πλαίσια ἑορτασμοῦ τῶν Δικαστῶν), Ἀθήνα 1996, σ. 21-22. Ἐπίσης ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ ἔννοια τῆς

Α. Ἡ πληθωρική παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον, ἡ ὁποία συγκλονίζει τὸν νοῦ, θεωρεῖται κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὡς τὸ βασικώτερο μήνυμα. Ἐνώπιόν του ἡ κτίσις ὀλόκληρη σαλεύεται καὶ τρέμει, ὁ ἄνθρωπος καταλαμβάνεται ἀπὸ θάμβος καὶ ἔκπληξι, πού κατὰ περιστάσεις μεταβάλλεται σέ ἱλιγγο καὶ σκοτοδίνη. Εἶναι τόσο συντριπτική ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον, ὥστε δὲν ἀπασχολεῖ μόνο αὐτούς πού τὴν δέχονται, ἀλλὰ κι' αὐτούς πού τὴν ἀρνοῦνται ἢ νομίζουν ὅτι τὴν ἀρνοῦνται. Κανεὶς δὲν ἀγνοεῖ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ στή φύσι καὶ στή σκέψι μας. Ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα ἐπάνω στό θέμα τοῦτο, εἶναι τοῦ Χρυσοστόμου⁵, γιὰ τὸν Δανιήλ ὅτι ἐννοίωσε τὸ φοβερό αὐτὸ συναίσθημα ὅχι ἐμπρὸς στὸν Θεό, ἀλλὰ ἐμπρὸς σέ ἓνα ὄν πού εἶναι δημιουργημὰ τοῦ Θεοῦ, σ' ἓναν ἄγγελο· κατελήφθη ἀπὸ τρόμο κι' ἔφθασε στὴν κατάστασι τῶν ψυχορραγούντων, διότι ἡ ψυχὴ του ἐπιζητοῦσε ν' ἀντιδράσει πρὸς τὸν τρόμο μὲ ἀπεγνωσμένη ἔξοδο ἀπὸ τὸ σῶμα, σὰν περιστέρι κατεπτοημένο ἀπὸ κάποιον κίνδυνον.

Προκαλεῖ σ' ὄλον τὸν ἐλεύθερον κόσμον ἐντύπωσι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις δὲν ἐξαφανίσθηκε ἀκόμη καὶ σέ ἀντιθρησκευτικὲς ὀλοκληρωτικὲς χώρες. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα τους, οἱ διώκτες τῆς θρησκείας δὲν ἐσκέφθησαν τίποτε ἄλλο παρά τὸν Θεὸ ὑπὸ τὴν ἀρνητικὴν του μορφή καὶ ἀντιμετώπισαν τὸν Θεὸ μὲ ἓνα στερητικὸν ἄλφα· ἔτσι μετέβαλαν ἀπλῶς τὸν θεϊσμὸ σέ ἀ-θεϊσμὸ. Ἀλλὰ αὐτὸ φυσικὰ εἶναι θρησκευτικὴ πίστις ἀπὸ τὴν ἀνάποδη. Καὶ οἱ διώκτες τῆς πίστεως ἐνεργοῦν ἔτσι, διότι ἀναγνωρίζουν τὸν Θεὸ σὰν μιὰ πραγματικότητα τὴν ὁποία ἀποφασίζουν νὰ ἐξοντώσουν.

Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον εἶναι τόσον ἐπιβλητικὴ καὶ συντριπτικὴ, ὥστε ὅσοι ἔχουν τὴν πρόθεσι νὰ τὴν ἀρνηθοῦν νὰ αἰσθάνονται ἔντονα τὴν πίεσίν της. Τελικὰ ὅμως αὐτοὶ δὲν κατορθώνουν νὰ τὴν ἀπομακρύνουν καὶ ἀπλῶς τὴν πολεμοῦν· τὴν πολεμοῦν δὲ διότι στό βάθος τῆς ὑπάρξεώς τους τὴν παραδέχονται ὡς αἰωνία καὶ ἀκατάλυτη πνευματικὴ πραγματικότητα.

Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν κόσμον εἶναι ἰσχυρότερη ἡ ἀντιθεΐα ἀπὸ τὴν ἀθεΐα. Δὲν πολεμεῖ κανεὶς ὅ,τι εἶναι ἀνύπαρ-

Δικαιοσύνης στὴν Ἁγία Γραφή, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία», Ἀθῆναι 1994 καὶ Ἡ δικαιοσύνη κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες καὶ τὸν Ἅγιο Αὐγουστίνον, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία», Ἀθῆναι 1994. Ἐπίσης τοῦ Γ.Θ. ΡΑΜΜΟΥ, Ἡ Συμβολὴ τῆς παιδείας εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης, Ἀθῆναι 1965.

5. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Περὶ ἀκαταλήπτου 3, 4.

κτον, ἀλλ' ὅ,τι προβάλλεται ὡς ἐμπόδιον συνεχῶς ἐνώπιόν του ἀμετακίνητο καί δέν μπορεῖ νά τό κατανικήσει.

Καί ἐπειδὴ δέν μποροῦν νά ἀπομακρύνουν τήν παρουσία αὐτή, τήν ὑποκαθιστοῦν μέ δευτερογενῆ πλάσματα, τά ὁποῖα διεκδικοῦν θέση θεότητας, θεοποιοῦνται δημιουργήματα ἢ ἰδέες (ὅπως ὁ ὑπεράνθρωπος, ἢ ἐπιστήμη, ἢ ἐργασία, ὁ ἄνθρωπος)⁶.

Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο ζητεῖ ἀποκάλυψη καί αὐτή εἶναι ἡ πίστη, ἡ ὁποία τόν ἀποκαλύπτει ὄχι ὡς μία ἀφηρημένη ἰδέα ἢ ἐνέργεια, ἀλλά ὡς προσωπικότητα, ὅπως εἶναι πράγματι.

Στό ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος Θεός ἡ σκέψις μας στρέφεται αὐσυναίσθητως καί χωρίς καμμιά προσπάθεια σέ κάποια δύναμι, πού εἶναι ἡ πηγὴ καί τό στήριγμα παντός ὅ,τι υφίσταται, σέ κάποια δύναμι πού εἶναι ξένη πρὸς τήν κτίσι κι' ἐπάνω ἀπό τήν κτίσι. Κι' ἀφοῦ εἶναι ξένη πρὸς τήν κτίσι, δέν μπορεῖ νά εἶναι δημιούργημα τῆς κτίσεως, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ μόνου ὄντος πού ἔχει θρησκευτική συνειδησι. Ἡ σκέψις καί ἡ φαντασία δέν δημιουργοῦν πραγματικότητες, ἀλλά μόνο εἰκόνες τῶν πραγματικοτήτων, δηλαδή ἰδέες καί ὄνειρα. Αὐτό πού ὑπάρχει καί τό βλέπει κανεῖς, αὐτό ἀναπλάθει στή σκέψι του, στή φαντασία καί στό ὄνειρο. Μπορεῖ νά τοῦ δώσει μιὰ διαφορετικὴ μορφή, ἀλλά δέν μπορεῖ νά τό δημιουργήσει.

Ἡ θεία πραγματικότης δέν μπορεῖ νά εἶναι φανταστική. Ὑπάρχουν ἰδέες πού διαμορφώνονται σέ μεγαλοφυεῖς ἐγκεφάλους· ὑπάρχουν φαντασιώσεις πού φυτρώνουν σέ νοσηροῦς ἐγκεφάλους· καί ὑπάρχουν ὄνειρα πού πλάθονται σέ κοιμωμένους ἐγκεφάλους. Ἀλλά ὅλα αὐτά μορφώνονται μέ βάσι τίς πραγματικότητες τοῦ κόσμου τούτου, μέ βάσι τήν ἐμπειρία ἀπό τά αἰσθητὰ πράγματα πού ὑποπίπτουν στίς αἰσθήσεις καί υφίστανται τήν ἐπεξεργασία τοῦ νοῦ. Δέν ὑπάρχουν πλάσματα φαντασίας χωρίς ἀντίστοιχα ὑπαρκτά ἀντικείμενα καί ὄντα. Οὔτε ἡ νόησις, οὔτε ἡ φαντασία, οὔτε τό ὄνειρο μποροῦν νά μεταβοῦν σέ μιὰ κατηγορία ἀνυπαρκτῶν πραγμάτων, γιὰ νά ὀμιλήσωμε μέ ἓνα τρόπο ἀντιφατικό.

Εἶναι βέβαια δυνατὸ νά φαντασθοῦμε ἀνύπαρκτα πράγματα, ἀλλά μόνο ὑπὸ τόν ὄρο ὅτι αὐτά ἀνήκουν στή φύσι τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων καί ὄντων, τῶν κτισμάτων. Ἡ φαντασία κατασκευάζει μέ βάσι προϋπάρχουσα ὕλη. Πῶς θά ἦταν δυνατὸ νά φθάσει στό ἀνύπαρκτο; Πῶς θά ἦταν δυνατὸ νά φθάσει στήν κατασκευὴ πραγ-

6. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία*, σ. 256.

μάτων για τὰ ὅποια δέν ἔχει οὔτε γνῶσι, οὔτε ἐμπειρία, οὔτε παραστάσεις; Θά ἦταν δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός.

Ἀλλ' ὁ Θεός δέν ἀνήκει στή φύσι τῶν αἰσθητῶν καί ἐπομένων δέν θά ἦταν ποτέ δυνατό νά φθάσουν σ' αὐτόν ἢ φαντασία καί οἱ ἄλλες ψυχικές λειτουργίες, ἂν ἦταν κάτι τό ἀνύπαρκτο. Ὁ Θεός εἶναι Ὡν καί Παρῶν, καί ὁ ἀνθρώπος ὀδηγεῖται σ' αὐτόν ἀπό τήν πνευματική αἴσθησί του πού ἔχει σ' ἐκείνον τήν Πηγὴ της, διότι ὑπάρχει καί προσφέρεται στήν πνευματική ἐμπειρία.

Β'. Ἡ διπλὴ (διπλῆ ὄψις) τῆς θείας φύσεως ὅτι δηλαδή ὁ Θεός ἔχει δύο ὄψεις. Πράγματι ἡ θεία παρουσία εἶναι δεδομένη ἀλλὰ ἡ σύλληψή της εἶναι ἔργο ἐφικτό καί συγχρόνως δυσχερές. Καί αὐτό, διότι ἡ φύσις του εἶναι διττή καί μέ τόν τρόπον αὐτόν παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ μεταξύ τῆς ἐμφανίσεώς του καί τῆς ἀποκρύψεως.

Ἔτσι ὁ ὅρος αὐτός, διπλὴ, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθῆ, ἀλλὰ φυσικά ὑπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις καί κυρίως ὅταν τό Ὡν θεωρηθῆ ὡς τό ἐντελῶς ἄλλο ἀπὸ ὅλα τὰ ἐγκόσμια ὄντα. Αὐτός ὁ ἴδιος ὁ θεμελιωτῆς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, εἶπε περὶ ἑαυτοῦ καί περὶ τῶν ἀνθρώπων λόγους πού τοὺς ἐμφανίζουν σαφῶς ὡς ἐκπροσώπους δύο ξένων καί ἀπομακρυσμένων μεταξύ τους κόσμων.

«Ἰμεῖς ἐκ τῶν κάτω ἐστέ, ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμί»

Ἰμεῖς ἐκ τοῦ κόσμου ἐστέ, ἐγὼ οὐκ εἰμί ἐκ τοῦ κόσμου τούτου»⁷.

Οἱ δύο οὐσιώδεις καί διακεκριμένες καταστάσεις στό σύμπαν⁸ εἶναι ἡ ἀφθαρσία καί ἡ φθορά, πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο τρόπους ὑπάρξεως, τόν ἄκτιστο καί τόν κτιστό. Ἡ ὀξεῖα διάκρισις μεταξύ κτιστοῦ καί ἀκτίστου ἀποτελεῖ θεμελιῶδες στοιχεῖο καί ἔχει ἄμεση σχέσι μέ τήν δημιουργική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ· οἱ Χριστιανοὶ συνδέουν αὐτομάτως στήν σκέψι τους τήν ἰδέα τοῦ Θεοῦ μέ τήν ἰδέα τοῦ Δημιουργοῦ. Ἀλλ' αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σχέσις συνδέει ἐπίσης τό ἄφθαρτο καί τό φθαρτό, τό αἰδιῶδες ὑπάρχον καί τό δημιουργούμενο ἀπὸ αὐτό. Δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά φιλοσοφήματα κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος τους. Στό σημεῖο τοῦτο πρέπει νά μνημνευθῆ ἡ παρερμηνεία τῶν ἀπόψεων πού παρατηρεῖται σέ μερι-

7. Ἰω. 8, 23.

8. Ἐδῶ ἡ λέξι χρησιμοποιεῖται μέ τή γενικώτερη δυνατὴ ἔννοια.

κούς θεολόγους κυρίως. Είναι πραγματικά περιεργη ή τάσις ανεπαρκῶς ἐνημερωμένων ἐρευνητῶν νά ἐμφανίζουσι τόν Χριστιανισμό σάν τήν ἀντίπαλη πρός τόν Ἑλληνισμό δύναμι, γιά τήν ὁποία βέβαια δέν εἶναι ἐδῶ ὁ κατάλληλος χῶρος νά γίνη λόγος. Ὅπως δὲ ποτε ὁ συνήθης ἐπάνω στό θέμα ἰσχυρισμός τους ὅτι ἡ ἐν προκειμένῳ ἑλληνική ἀποψις εἶναι διαμετρικῶς ἀντίθετη πρός τήν χριστιανική, στηρίζεται σέ μία πρόχειρη καί ἀβάσιμη ὑπεραπλούστευση τῶν πραγμάτων· διότι πραγματικά οἱ Ἕλληνες εἶχαν τήν ἔννοια, ὅχι μόνο τοῦ ἀγενήτου, ὅπως βεβαιώνει καί ὁ Μέγας Ἀθανάσιος⁹, ἀλλά καί τοῦ δημιουργοῦ. Γιά τό σύνολο σχεδόν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν φιλοσοφημάτων ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τό ἕνα, δηλαδή τό ὄντως ὄν, καί ἄλλο τά πολλά, τά μεταβαλλόμενα καί πρόσκαιρα.

Γιά νά περιορισθοῦμε στούς δύο κυριωτέρους ἐκπροσώπους τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ὁ Πλάτων ἀρχικά μέν διακρίνει μεταξυ τοῦ ἀκτίστου, πού εἶναι αἰωνίως τό αὐτό καί ἀναλλοιώτο, καί τοῦ κτιστοῦ, πού ὑπόκειται στήν μεταβολή καί τήν φθορά¹⁰. Ἐπειτα προσθέτει καί ἕνα τρίτο στοιχεῖο, τό «τῆς χώρας», πού θά μπορούσαμε ἴσως νά ταυτίσωμε μέ ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει ὕλη· ἡ χώρα τοῦ Πλάτωνος εἶναι ἡ ἄμορφος ὕλη ἐπάνω στήν ὁποία ἐνεργεῖ ὁ Θεός. Κατά τόν Ἀριστοτέλη ἡ ὕλη ἐκπροσωπεῖ τό στοιχεῖο τῆς γενέσεως καί τῆς φθορᾶς, πού ἐκτείνεται μόνο ἕως ἕνα σημεῖο, πέρα ἀπό τό ὁποῖο ὑπάρχει ὁ κόσμος τοῦ ἀναλλοιώτου, ἡ καθαρῆ ἐνέργεια. Εἶναι δέ καθαρῆ ἐνέργεια τό Πρῶτο Κινοῦν, ὁ Θεός, μέ τοῦ ὁποίου τήν ἐπενέργεια μεταπλάσσεται ἡ ὕλη ἀποκτώντας τήν μορφή καί ἔτσι δημιουργεῖται ὁ κόσμος τῶν φθαρτῶν.

Ἀνεξαρτήτως λοιπόν τῆς ἐνδεχομένως διαφοροετικῆς ἐννοίας δημιουργοῦ καί δημιουργίας, εἶναι σαφές ὅτι οἱ ἔννοιες τοῦ ἀκτί-

9. Κατά Ἀρειανῶν 1, 34. «Τό ἀγένητον παρ' Ἑλλήνων εἴρηται, τῶν μὴ γνωσκόντων Θεόν». Σύμφωνα μέ τήν ἀποψι τοῦ Ἀθανασίου, οἱ Ἕλληνες ἐπειδὴ δέν γνωρίζουσι τόν Θεόν, δέν μπορούσι νά ὀμιλήσουσι περὶ Πατρός καί ὀμιλοῦσι μόνο περὶ ἀγενήτου. Βλ. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, Σχέση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ κατὰ τόν ἱερό Ἰωάννη Χρυσόστομον, στό «Χρυσόστομικὸ Συμπόσιο. Ἡ προσωπικότητα καί ἡ Θεολογία Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου, σ. 329-570, ἔκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2007.

10. *Τίμαιος* 52α. «Ἐν μὲν εἶναι τό κατὰ ταῦτα εἶδος ἔχον, ἀγένητον καί ἀνώλεθρον, τό δέ ... δευτερον, αἰσθητόν, γενητόν ... γινόμενόν τε ἐν τινι τόπῳ καί πάλιν ἀπολλύμενον». Βλ. καί 27d καί 28c καί *Φαῖδρος* 245d. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τό Μυστήριον τοῦ Θεοῦ*, σ. 20έ.

στου καί τοῦ κτιστοῦ μέ ὅλες τίς ιδιότητές τους ἀπαντῶνται ὄχι μόνο στήν χριστιανική θεολογία, ἀλλά καί στήν ἑλληνική φιλοσοφία.

Φυσικά, ἄν στραφοῦμε πρὸς τό νεοπλατωνικό σύστημα, θά παρατηρήσωμε μία τελείως διαφορετική ἄποψι. Κατ' αὐτό ὅλα τά ὄντα εἶναι τῆς ἰδίας οὐσίας μέ τό Ἔν, ἄν καί κατὰ διαφόρους σταθμούς ὑποβαθμισμένα, προέρχονται ἀπό αὐτό καί ἐπιστρέφουν σ' αὐτό. Ἀφοῦ ἡ οὐσία τῶν ὄντων συνυπάρχει αἰδίως μέ τόν Θεό, δέν ὑφίσταται ἀνάμεσά τους ἀντίθεσις, καί ἐπομένως Θεός καί ὄντα συνευρίσκονται κατ' ἀρχήν ἐπί τοῦ ἰδίου ἐπιπέδου. Ὁ Νεοπλατωνισμός, πού ἀρκετά ἐπῆρε ἀπό τόν Χριστιανισμό καί ἀρκετά ἔδωσε σ' αὐτόν, ἀντιστάθηκε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο φιλοσόφημα σ' αὐτόν ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς βασικῆς διαφορᾶς.

Τήν θεμελιώδη διάκρισι μεταξὺ ἀκτίστου καί κτιστοῦ ἐπεσήμανε μέ ἐπιμονή ὁ Μέγας Ἀθανάσιος σέ συνάρτησι μέ τόν ἀγῶνα του κατὰ τῶν Ἀρειανῶν¹¹. Διακρίνει στό ἓνα μέρος τήν ἄτρεπτη καί ἀναλλοίωτη καί διαπαντός παρομοίως παραμένουσα φύσι τοῦ Θεοῦ¹² καί στό ἄλλο τά γεννητά πού προῆλθαν ἀπό τά μὴ ὄντα καί ἔχουν ἀλλοιουμένη φύσι¹³. Ἡ ἄποψις αὐτή ἐκφράζεται ἀποφθεγματικῶς ἀπό τόν Μάξιμο: «ἀκτίστου καί κτιστοῦ ἄπειρον τό μέσον ἐστὶ καί διάφορον»¹⁴. Οἱ δύο χρησιμοποιούμενες ἐδῶ λέξεις, πού διαφέρουν μόνο κατὰ τό στερητικό ἄλφα, ἐκφράζουν δύο πραγματικότητες ὄχι ἀπλῶς διάφορες ἀλλά καί ξένες μεταξὺ τους, δύο πραγματικότητες εὐρισκόμενες σέ ἐπίπεδα πού δέν συναντῶνται πουθενά. Ἡ ἄ-κτιστη φύσις εἶναι ἀπολύτως ξένη πρὸς τήν κτιστή φύσι. Εἶναι ἀνάγκη νά σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις φύσις μέ τήν ἀρμόζουσα ἐπιφύλαξι, διότι, ὅπως καί ἡ ἀντίστοιχη λατινική *natura*, περιλαμβάνει στήν ρίζα της τήν ἔννοια τῆς προελεύσεως, τῆς παραγωγῆς, τῆς φύτρας, πού εἶναι ἕξω ἀπό κάθε ὑπολογισμό γιά τό ἄκτιστο καί θεῖο. Ἄλλ' ἡ λέξις ἔχει εἰσαχθῆ στήν θεολογία ἀπό τήν ἐποχή τῶν πατέρων.

11. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἄκτιστον καί κτιστόν εἰς τήν θεολογίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου», *Θεολογικά Μελετήματα* 3, 11-23. Γενικώτερα γιά τήν ὀρθόδοξη θεολογία βλ. J. MEYENDORFF, *Theologie Byzantine*, 1974, 130.

12. *Κατά Ἀρειανῶν*, 1, 35.

13. *Αὐτόθι* 1, 36.

14. *Περί Ἀποριῶν*, 7, PG 91, 1077A.

Ἡ ἀπόστασις μεταξύ τῶν δύο κατηγοριῶν ὑπάρξεως, καί συγκριμένα μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, δέν ἀντιστοιχεῖ οὔτε κἀν πρὸς τὴν ἀπόστασις μεταξύ κεραμέως καί τοῦ πηλίνου κατασκευασματός του, ἀλλ' εἶναι ἀπείρως μεγαλύτερη¹⁵. Διότι ὁ κεραμεύς κατασκευάζει ἀπὸ προϋπάρχον ὕλικό, ὁ Θεὸς ποιεῖ ἐκ τοῦ μηδενός.

Ἡ θεμελίωσις τοῦ χάσματος τίθεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, δηλαδή ἀπὸ τὴν φύσι τῶν δύο πεδίων, τὴν ἄκτιστη φύσι τοῦ Θεοῦ καί τὴν κτιστὴ φύσι τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου¹⁶. Τό κτιστό ἔχει ἀρχή καί ὑπόκειται στίς κατηγορίες τῆς ποσότητος, τῆς ποιότητος, τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καί τίς παρόμοιες· εἶναι πολὺ ἢ ὀλίγο, ὠραῖο ἢ ἄσχημο, βαρὺ ἢ ἑλαφρὺ, αὐξάνεται καί φθίνει καί ἀλλοιώνεται. Τό θεῖο δέν ὑπόκειται κατὰ κανένα τρόπο σ' αὐτές τίς κατηγορίες, μέχρι σημείου ὥστε ὁ Μάξιμος νά ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπερβαίνει ἀκόμη καί τὴν ἀπειρία¹⁷, πού εἶναι ἓνα εἶδος ἀρνητικῆς λογικῆς κατηγορίας. Ἐὰν πρόκειται νά θέσωμε τόν Θεὸ ὑπὸ τόν ζυγὸ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, εἶναι καλύτερα νά παραλείψωμε τόν χαρακτηρισμό του ἔστω καί ὡς ἀπειρου. Ἐπειὶ ἡ ριζικὴ διαφορὰ στὴν φύσι μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου, ἢ τόσο σαφῆς καί ἀπόλυτη, θά μπορούσε νά ὀδηγήσῃ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ θέσις τοῦ ἑνός ἀποτελεῖ ἄρνησι τοῦ ἄλλου¹⁸, ἂν αὐτὴ ἢ διαλεκτικὴ τοποθέτησις τῶν πραγμάτων δέν ἐνεῖχε τόν κίνδυνον ἀναγνωρίσεως πλήρους αὐτοτέλειαις στὸν κόσμον.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως δέν μπορούμε νά ἀποφύγωμε τόν χαρακτηρισμό τοῦ Θεοῦ ὡς ὄντος. Ὁ Θεός εἶναι τὸ ἄκτιστο, ἐμεῖς ἐκπροσωποῦμε τὸ κτιστό καί συνεπῶς δέν μπορούμε νά ὀρίσωμε τὸ ἄκτιστο, δέν μπορούμε νά εἰποῦμε τί εἶναι ὁ Θεός, καί ὅμως λέγομε ὅτι εἶναι τὸ ὄν ἢ ὁ ὄν. Αὐτὴ ἢ ὑπερπήδησις τῶν ὀρίων τοῦ συλλογισμοῦ, πού χαρακτηρίσθηκε προηγουμένως ὡς ἀντινομία, δέν ὀφείλεται σέ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ἀλλὰ εὐρίσκεται μέσα στὴν μυστηριώδη φύσι τοῦ Θεοῦ. Ἐχοντας σαφῆ συνείδησι αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, μερικοὶ πατέρες τοῦ ἔδωσαν μία ἐντυπωσιακὴ ἐρμη-

15. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ ἀκαταλήπτου*, 2, 4 καί 3, 2.

16. ΜΑΞΙΜΟΥ, *Περὶ Ἀποριῶν*, PG 91, 1172D.

17. *Περὶ Ἀποριῶν*, PG 91, 1232 BC. 1220 C καί 1168 AB.

18. *Μυσταγωγία*, προοίμιον, PG 91, 664. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Μυσταγωγία τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Ἀθῆναι 1978, σ. 196.

νεία. Ἡ δίπλευρη ἀντιμετώπισις τοῦ θεολογικοῦ προβλήματος, μέ τήν ἀποφυγή χαρακτηρίσεως τοῦ Θεοῦ ἀπό τό ἕνα μέρος καί μέ τήν ἀποδοχή τῆς ἀπό τό ἄλλο, προέρχεται ἀπό τήν «διπλόη» τῆς φύσεως του, πού εἶναι ἀφ' ἑνός μέν ἀπόκρυφη, ἀφ' ἑτέρου δέ φανερή. Ἐπιγραμματική εἶναι ἐν προκειμένω ἡ διατύπωσις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ σέ διάλογο μέ τόν ἀντίπαλό του Νικηφόρο Γρηγορά. Χαρακτηρίζει τόν Θεό ἀπό τήν μία πλευρά ἀγνωστο καί ἀπό τήν ἄλλη γνωστό, ἀπό τήν μία ἄρρητο καί ἀπό τήν ἄλλη ρητό· ἔτσι εἶναι ἀγνωστος καθ' ἑαυτόν, κατά τήν οὐσία του, ἀλλά καθίσταται γνωστός ἀπό τίς ἐνεργεῖες του¹⁹.

Ὁ Παλαμᾶς παρέχει μία ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμένη ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς διπλόης, πού δέν θά μᾶς ἀπασχολήσῃ σ' αὐτό τό σημεῖο. Εἶναι ὅμως χρήσιμο νά λεχθῆ ὅτι αὐτή ἡ τοποθέτησις διαφωτίζει πλήρως τά δύο φαινομενικῶς ἀντιφατικά χωρία τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη, «Θεόν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε»²⁰, «ὁ ἑωρακῶς ἐμέ ἑώρακε τόν πατέρα»²¹. Κανείς δέν βλέπει τόν Θεό, ἀλλά βέβαια αὐτός πού βλέπει τόν Χριστό, βλέπει καί τόν Θεό. Κανείς δέν μπορεῖ νά συλλάβῃ τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὅποιος κατορθώσει νά διεισδύσει στίς θεῖες ἐνεργεῖες, ὅπως ἐκδηλώνονται στό ἔργο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, βλέπει τόν Θεό. Δέν εἶναι ἀντιφατικές οἱ ἐκφράσεις τοῦ Ἰωάννη στά δύο αὐτά χωρία· εἶναι ἀπλῶς δηλωτικῆς τῆς διπλῆς ὄψεως τῆς θείας φύσεως.

Μέ τήν συνήθη ἀποφθεγματικότητά του ὁ Γρηγόριος Θεολόγος κατώρθωσε νά περιγράψῃ μέ δύο σύντομες φράσεις τήν πρός τόν ἄνθρωπο ἐπενέργεια αὐτῆς τῆς διπλόης τοῦ Θεοῦ. Ἡ φύσις του ἔχει δύο ὄψεις, λέγει, «ἵνα τῷ ληπτῷ μέν ἔλκη, τῷ δέ ἀλήπτῳ θαυμάζηται»²². Ὅσο κατανοεῖται ὁ Θεός, ἔλκει πλησίον του μέ τήν ἀγάπη καί τήν γλυκύτητα· ὅσο μένει ἀκατάληπτος, προκαλεῖ θαυμασμό καί ἱερό δέος μέ τό μυστήριο. Εἶναι τό φαινόμενο τῆς διπλῆς θρη-

19. Ἐπίτομος Διήγησις, Μ. CANDAL, *Orientalia Chr. Per.* 16 (1950), 354. «Τοῦ Θεοῦ τὸ μὲν ἀγνωστόν ἐστι τὸ δὲ γνωστόν, καὶ τὸ μὲν ἄρρητον τὸ δὲ ρητόν· ἀγνωστός ἐστιν ὁ Θεός ἐκ τῶν κατ' αὐτόν, γνωστός δὲ ἐκ τῶν περὶ αὐτόν φυσικῶν ἐνεργειῶν».

20. Ἰω. 1, 18.

21. Ἰω. 14, 9.

22. Λόγος 38, 7. PG 36, 317 C καὶ Λόγος 45, 3, PG 36, 695 C.

σκευτικῆς ἐμπειρίας, πού περιέγραψε μέ πολύ ἐντυπωσιακό τρόπο ὁ Rudolf Otto, χωρίς νά τῆς δώσῃ τό ἀπαραίτητο βάθος, διότι ἀγνοοῦσε τίς ἀπόψεις τῶν ἀνατολικῶν πατέρων²³. Εἶναι σαφές ὅτι αὐτή ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπενέργειας τοῦ Θεοῦ καί τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνηρημένη μέ τό θέμα τῶν σχέσεων τῆς ἄκτιστης πρὸς τὴν κτιστὴ φύσι, πού ἐκφράζονται ἐπίσης διττῶς, πρῶτα ὡς σχέσις ὑπερβατικότητος καί ἔπειτα ὡς σχέσις συναφείας καί ἀγάπης²⁴.

Τό ἄκτιστο δέν ὑπάρχει τρόπος νά χωρέσῃ στό κτιστό καί τό ἄπειρο δέν εἶναι δυνατὸ νά νοηθῆ ἀπὸ τό πεπερασμένο. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ὄψις. Εἶναι ἀπρόσιτο. Καί τό ἀπρόσιτο εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀκατάληπτο, διαφεύγει ἀπὸ τίς λογικὲς κατηγορίες. Στό γνωστὸ ποίημά του περὶ τῆς θείας ὑπερβατικότητος τονίζει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος.

«Ὡ πάντων ἐπέκεινα· τί γάρ θέμις ἄλλο σε μέλπειν;
Πῶς λόγος ὑμνήσει σε; Σὺ γάρ λόγῳ οὐδενὶ ρητός.
Πῶς νόος ἀθροίσει σε; Σὺ γάρ νόῳ οὐδενὶ ληπτός»²⁵.

Ἡ ἄλλη ὄψις εἶναι ἡ φανέρωσις. Ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ περικλείει μία δύναμι πού τὸν κινεῖ στὴν ἐκδήλωσι, στό ξετύλιγμα, τὴ μετάδοσι, στὴν κοινωνία· πού τὸν φέρει στὸν κόσμο. Εἶναι ἡ ιδιότης τῆς ἀγαθότητος, τὴν ὁποία οἱ μυστικοὶ ὀνομάζουν συνήθως ἔρωτα.

Ὅφειλομε σ' αὐτὸ τό σημεῖο νά ἐπισημάνομε πόσο ἀστεία εἶναι ἡ προσπάθεια ἐκείνων τῶν λογίων καί θεολόγων τοῦ συρμοῦ, οἱ ὁποῖοι μεταβάλλουν τὴν ὀρθοδοξία σ' ἓνα «ἐρωτικὸ ξεφάντωμα» ἢ «ἐρωτικὴ ἔνωσι», γιὰ νά χρησιμοποιοῦν ἰδικές τους ἐκφράσεις. Ὅταν οἱ ἀρεσκόμενοι στίς μυστικὲς ἐκφράσεις πατέρες, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, ὁμιλοῦν περὶ θείου ἔρωτος, περὶ ἐκστατικοῦ ἔρωτος καί περὶ ὕμνων θείων ἐρώτων, ἐννοοῦν δύο παράλληλα καί ἀντίστροφα ρεύματα· τὴν κλίσι τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο γιὰ νά μεταδώσῃ ἀγαθὰ στό πλάσμα του καί τὴν τάσι τοῦ ἀνθρώπου

23. Στό πολυδιαβασμένο ἔργο του *Das Heilige*. Σέ νεώτερη ἔκδοσί του προσέθεσε ἓνα σύντομο παράρτημα μέ ἔκθεσι τῶν θέσεων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου στίς ὁμιλίαι *Περὶ ἀκατάληπτου*.

24. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 26-31.

25. PG 37, 507. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 39-41.

πρός τόν Θεό δημιουργό του γιά νά τοῦ ἀποδώσει ὕμνο κι' εὐχαριστία. Δέν διαφημιζοῦν τόν πανερωτισμό²⁶.

Ἔτσι λοιπόν ὁ λόγος περί τοῦ Θεοῦ θεμελιώνεται ἐπάνω σέ δύο στοιχεῖα: ἐπάνω στίς δύο ὄψεις τῆς ὑπάρξεώς του, τήν ὑπερβατικότητα καί τήν ἐνδοκοσμιότητα. Χωρίς τό ἓνα δέν ὑπάρχει τό ἄλλο. Στήν Ὁρθοδοξία οἱ δύο αὐτές ἀντιφατικές ὄψεις πάντοτε διακρίνονται, ἀλλά καί πάντοτε συμβαδίζουν. Οἱ δύο ὄψεις συνιστοῦν ἓνα ἀδιάσπαστο θεῖο ὁλοκλήρωμα πού παριστάνεται κατά τρόπο ἐντυπωσιακό στούς ναοὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μέ τήν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος ζωγραφισμένη στόν κεντρικό τροῦλλο. Εἶναι ὁ Θεός, ὁ ἐφορῶν ἐπί τά σύμπαντα ἐξ ὕψους, ἀπό τά ὑπερκόσμια, ἀλλά καί ἐνεργῶν μέσα στόν κόσμο. Εἶναι δυνατός καί φοβερός, ἀλλά μέσα στή φοβερότητά του γλυκός καί φιλόανθρωπος. Σχετικός εἶναι καί ὁ χερουβικός ὕμνος τοῦ Μ. Σαββάτου.

*«Σιγησάτω πᾶσα σάρξ βροτεία
καί στήτω μετά φόβου καί τρόμου
καί μηδέν γήινον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω».*

Γ'. Ἡ σύλληψις τῆς θείας παρουσίας. Ὁ Θεός εἶναι μιά πραγματικότης πού πρέπει νά τήν ἀντιμετωπίσομε. Καί, ὅπως, ἀντιμετωπίζοντας τόν κόσμο σάν μιά πραγματικότητα πού εὐρίσκεται ἐκτός τῆς θελήσεώς μας, τόν ἀναγνωρίζομε, ἔτσι ἀναγνωρίζομε καί τόν Θεό σάν πραγματικότητα ἔξω καί ἀπό ἐμᾶς καί ἀπό τόν κόσμο, ἀλλά καί μέσα σέ ὅλα, στήν φύσι, στήν ἱστορία, σ' ἐμᾶς. Χρειάζεται ὅμως καί τό ὄργανο πού θά τόν συλλάβει.

Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες καί οἱ τέχνες ἔχουν δικά τους ὄργανα καί δικές τους ἀποδείξεις. Ἡ χειρουργική ὄργανο καί ἀπόδειξι ἔχει τήν μάχαιρα, ἡ δικονομία ἀπόδειξι ἔχει τήν μαρτυρία, ἡ ποιήσις τόν ρυθμό, ἡ φιλοσοφία τήν διαλεκτική τῶν ἐνοιῶν. Καί ἡ θεολογία ὄργανο καί ἀπόδειξι ἔχει τό πνευματικό πείραμα, τό ὅποιο δέν εἶναι ξένο πρός τά πράγματα τοῦ κόσμου, διότι ξεκινᾷ ἀπό αὐτά: καί σ' αὐτά κρύπτεται ὁ Θεός γιά ν' ἀποκαλυφθῇ στίς εἰκόνας, στά σύμβολα καί στά σημεῖα μέ τίς ἐνεργειές του. Στόν κόσμο κατά τόν Γρηγόριο τόν Θεολόγο «δηλοῦται ὁ Θεός σιωπῇ κηρυττόμενος»²⁷.

26. Βλ. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, Ἡ πνευματική τελειότης στά νηπτικοασκητικά ἔργα Νηπιτικῶν Πατέρων καί Συγγραφέων ἰδίως στίς Κατηχήσεις Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, Ἀποστολική Διακονία, «Θεωρία καί Πράξι» 24, Ἀθήνα 2007.

27. Λόγος 6, 14.

Ἀλλά ἡ πορεία τῆς ἀνακαλύψεως καί συλλήψεως δέν εἶναι τόσο ἀπλή. Συνδέεται κατ' ἀρχήν μέ δύο βασικές λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου τήν πίστι καί τήν γνῶσι. Αὐτήν τήν θεία πραγματικότητα, τήν γνωρίζομε ἢ τήν πιστεύομε; Καί τί προηγείται, ἡ πίστις ἢ ἡ γνῶσις; Ὁ Κάντιος ἔγραψε τό ἔργο τοῦ *Περί κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου* μέ τόν σκοπό νά καταστρέψει κάθε ιδέα περί γνώσεως, γιά νά ἐτοιμάσει τόν κατάλληλο χῶρο γιά τήν πίστι, διότι δέν εὔρισκε τρόπο συμβιβασμοῦ μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο²⁸.

Οἱ Πατέρες ὅμως τῆς Ἐκκλησίας συνδέουν τίς δύο λειτουργίες ἀρρήκτως. Τίς συνδέει πρῶτος ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεῦς, χρησιμοποιώντας ἐναλλακτικῶς τούς τύπους· «πιστή μὲν ἡ γνῶσις, γνωστή δέ ἡ πίστις»²⁹. Δέν εἶναι δυνατό νά ἀποφανθοῦμε ὅτι προηγείται ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη ἀπό τίς λειτουργίες αὐτές, διότι συμβαδίζουν καί σέ πολλά ταυτίζονται· εἶναι δύο φάσεις στήν πορεία τῆς θεογνωσίας πού δέν διακρίνονται χρονικῶς ἀλλά λειτουργικῶς, καί ἀρχίζουν ἀπό μία διαισθητική λειτουργία, ἡ ὁποία ὑφίσταται μέσα μας.

Ὅταν πρόκειται γιά τή γνῶσι ἑνός ἀντικειμένου, πρέπει κατά κάποιον τρόπο νά μεταφερθοῦμε σ' αὐτό, διότι ἡ γνῶσις εἶναι ἕνα εἶδος μετοχῆς τοῦ πρὸς γνῶσιν ἀντικειμένου ἀπό τό γινῶσκον ὑποκείμενο. Ἀλλά ἡ μετάβασις στόν Θεό εἶναι ἀνέφικτη ἀπό κάθε ἄποψη, εἴτε πραγματική, εἴτε νοητική. Ἐπομένως μόνον, ἂν τό ἀναζητούμενο εὐρίσκετο μέσα μας, θά ἦταν δυνατή ἡ θεογνωσία³⁰. Οἱ ἄλλες πραγματικότητες, οἱ κτιστές, εἰσέρχονται στή συνείδησι διά τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων κι' ἔτσι σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος ιδέα γι' αὐτές. Πῶς ὅμως μπορεῖ νά εἰσέλθει σ' αὐτήν ὁ Θεός;

Ἡ σωστή ἀπάντησις εἶναι ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς θείας πραγματικότητος εὐρίσκεται διαπαντός μέσα του. Καί ὅπως ὁ Θεός κυριαρχεῖ στόν κόσμον, ἔτσι καί ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ κυριαρχεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ ἡ ἀκριβής ιδέα του νά συλλαμβάνεται μόνον σέ ὠρισμένη στιγμή κι' ἔπειτα ἀπό ὠρισμένες ἐμπειρίες, ἀλλ' ἡ εἰκό-

28. *Kritik der reinen Vernunft*, πρόλογος τῆς β' ἐκδόσεως.

29. *Στρωματεῖς*, 2, 4, 6.

30. Βλ. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Ἡ θεολογία ὡς μέθοδος θεογνωσίας κατά τὰ Ἀρεοπαγιτικά Συγγράμματα», *Πατερικά Μελετήματα*, τ. Α', Γραμματολογικά – Δογματικά – Νηπτικά, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 417-444.

να εϋρίσκειται μέσα του μυστικῶς διαπαντός· ὑπάρχει πρὶν τὴν ἀντιληφθῆ καὶ πρὶν ἀρχίσει νὰ τὴν ἐπεξεργάζεται λογικῶς. Ὅταν ἀποκτᾶ συνειδησι αὐτῆς τῆς εἰκόνας, λέγομε συχνά ὅτι ἡ θεία πραγματικότητα εἰσέρχεται σ' αὐτόν, ἔστω καὶ ἂν προϋπάρχει μέσα του.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται ἰδέα ἢ ἔννοια περὶ Θεοῦ, γιὰ λόγους ἐκφράσεως, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῆ μὲ τίς φιλοσοφικὲς ἰδέες καὶ ἔννοιες, πού εἶναι ἀνθρώπινα ἐφευρήματα καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται σέ πράγματα, ἀλλὰ διευκολύνουν τὸν νοῦ στὴ σύλληψι, κατανόησι καὶ ἐρμηνεία τῶν πραγμάτων. Ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα διαφωτίζει ἐπίσης τὴν σκέψι, ὅχι ὅμως ὡς ἐπινόημα, ἀλλὰ ὡς δύναμις πού ἀνταποκρίνεται σέ ὑφισταμένη πραγματικότητα. Γι' αὐτό τίς μὲν φιλοσοφικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἔννοιες συλλαμβάνουν μόνο ὅσοι ἐκπαιδεύονται καὶ ἀσκοῦνται εἰδικῶς στὴν οἰκεία ἐπιστήμη, ἐνῶ τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέα κατέχουν κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἔστω κι' ἂν δὲν τὴν ἀντιμετωπίζουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ καθολικὴ ροπή τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ θεῖο.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει πλασθῆ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ· κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἶναι τὸ «ἄλλο ἐκεῖνο», εἶναι δηλαδή κάτι σάν ἄλλο θεῖο ὄν³¹. Τὸ πνευματικὸ κτίσμα εἶναι κάτι σάν τὸν Θεό, μολοντί ὁ Θεός δὲν εἶναι σάν τίποτε ἄλλο³². Ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖ συνδετικὸ κρίκο καὶ λόγο συναφείας μεταξύ τοῦ ἀντιτύπου καὶ τοῦ ἀρχετύπου. Τοῦτο ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ κατανοεῖ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ φυσικὰ ἐπίσης τὴν θεία εἰκόνα πού εἶναι μέσα του, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀνάγεται στὸν Θεό. Ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα Θεοῦ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ βλέπει διὰ τοῦ ὁμοίου τὸ ὅμοιον, σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς σκέψεως «ὡς ἂν τῶ ὁμοίῳ βλέπειν τὸ ὅμοιον», ὅπως διδάσκει πάλι ὁ Γρηγόριος Νύσσης.

Ἡ γνῶσις προέρχεται ἀπὸ τὴ συγγένεια καὶ τὴν κοινωνία. Ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν ὀφθαλμὸ πού ἀπολαύει τῆς αὐγῆς, διότι ἔχει μέσα του ὁ ἴδιος μιὰν αὐγὴ, ἔτσι συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μετουσία τοῦ Θεοῦ. Μέσα στὴ φύσι τοῦ ἀπολαύοντος ὑπάρχει κάτι τὸ συγγενές πρὸς τὸ μετεχόμενο³³.

31. *Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς* 3, PG 44, 1225.

32. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 12, 4.

33. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Περὶ Νηπίων*, PG 46, 173D-174A.

Βέβαια ἡ εἰκόνα δέν σταματᾶ στή γνῶσι, ἀλλά ἀνεβαίνει στό ἀρχέτυπο³⁴. Ἡ ἔννοια τῆς εἰκόνας μπορεῖ νά συνοψισθῆ σέ τοῦτο· ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μοναδικό στόν κόσμον ὃν πού μπορεῖ ν' ἀναπτυχθῆ σέ πνευματική προσωπικότητα, ὡς εἰκόνα καί σύμβολο Θεοῦ· νά κατακτήσει τό αὐτεξούσιο ἐδῶ κάτω ὡς ἀντίτυπο τοῦ Θεοῦ πού κατέχει τόν χῶρο τοῦ ἀκτίστου, νά κατασταεῖ βασιλεύς τῆς γῆς ὅπως ὁ Θεός βασιλεύει ἄνω καί νά γίνει δημιουργός μέ βási προϋπάρχουσα ὕλη ὅπως ὁ Θεός εἶναι δημιουργός ἐκ τοῦ μηδενός. Ἐπομένως μπορεῖ νά γίνῃ συνομιλητής τοῦ Θεοῦ.

Γίνεται ἔτσι φανερό τό πῶς κατέχει ὁ ἄνθρωπος τήν λειτουργία διά τῆς ὁποίας συλλαμβάνει τόν Θεό. Μερικές φορές οἱ πατέρες τήν ἀποκαλοῦν διώρασι, ἐνῶ οἱ νεώτεροι τήν χαρακτηρίζουν ὡς διαίσθησι. Οἱ ὄροι αὐτοί εἶναι ἐπιτυχεῖς βεβαίως, ἀλλ' ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Διαδόχου Φωτικῆς εἶναι ἐπιτυχέστερος ὄλων: πνευματική αἴσθησις. Ἡ ψυχῆ, τονίζει ὁ Διάδοχος, ἔχει δύο αἰσθήσεις, τήν φυσική καί τήν πνευματική. Καί, ὅπως ἡ φυσική αἴσθησις, ὅταν εἶναι ὑγιής, διακρίνει τά καλά ἀπό τά φαῦλα, ἔτσι καί ἡ πνευματική αἴσθησις, ὅταν ὁ νοῦς ἀποκτήσει εὐρωστία, μπορεῖ νά αἰσθανθῆ τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ³⁵. Ὁ Διάδοχος ἀναλύει σαφέστερα, ὅ,τι εἶχαν διδάξει παλαιότερα ὁ Ὑριγένης³⁶ καί ὁ Γρηγόριος Νύσσης³⁷ καί προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο, ἐντάσσοντας ὀλόκληρο τόν ἄνθρωπο στά πλαίσια τῆς διαδικασίας πρὸς κατανόησι τοῦ Θεοῦ δι' αὐτῆς τῆς δυνάμεως. Μόλις ὄλος ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει πρὸς τόν Κύριο, τότε ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ κατά ἓνα ἄρρητο τρόπο δείχνει τήν παρουσία τῆς στήν καρδιά³⁸.

Λίγο ἀργότερα ὁ Ἰσαάκ ὁ Σύρος διέκρινε δύο ὀφθαλμούς στήν ψυχῆ τοῦ ἀνθρώπου, τόν νοητό καί τόν πνευματικό³⁹. Ἡ νόησις συνοψίζει ὅ,τι τῆς φέρουν οἱ σωματικές αἰσθήσεις. Κατά τήν φυσική του κατάστασι ὁ ἄνθρωπος εἶναι διεσπασμένος λόγω τῆς πτώσεως, ἀλλ' ὅταν κατόπιν σκληροῦ ἀγῶνος κατορθῶσει νά ἐνώσει τίς δυνάμεις

34. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος* 28, 17.

35. *Κεφάλαια Γνωστικά* 25, 29-30.

36. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Περὶ Ἀρχῶν*, 1, 1, 9.

37. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὰ Ἄσματα Λογ.* 2 καί 14. *Εἰς Μακαρισμούς*, Λογ. 6.

38. *Κεφάλαια Γνωστικά* 85.

39. *Ὁμιλία* 72, *Νικηφόρου Θεοτόκη* 281.

του, νά ολοκληρωθῆ σέ πνευματική προσωπικότητα, τότε ὡς ὄλον συλλαμβάνει τόν Θεό.

Ἡ σωματική αἴσθησις συλλέγει τά στοιχεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἡ πνευματική φέρει τή γεῦσι ἀπό τήν θεία πραγματικότητα. Ἡ φυσική αἴσθησις βλέπει τά πράγματα τῆς κτίσεως στή φυσική τους μορφή· ἀλλά ἡ πνευματική αἴσθησις βλέπει μέσα σ' αὐτά τή σφραγίδα τοῦ Θεοῦ, διότι ὡς λέγει ὁ Μ. Ἀθανάσιος, «ἔστιν ἡ κτίσις εἰκῶν καί χαρακτήρ τῆς δημιουργικῆς βουλήσεως»⁴⁰.

Αὐτή ἡ δύναμις, ἡ πνευματική αἴσθησις, κινεῖ τήν ἔφρσι πρὸς τόν Θεό. Αἰσθανόμαστε ὅτι παρά τίς ὁποιοσδήποτε φυσικές καί ἡθικές ἀτέλειες καί συγκρούσεις στή φύσι, στή ζωή καί στήν ἱστορία, ὅσα ὑπάρχουν καί συμβαίνουν γύρω μας δέν εἶναι τυχαία, ἄτακτα καί ἄστοχα, ἀλλά ἔχουν κάποια συνοχή καί κάποιο νόημα· ὅτι κάποιος ἀόρατος μυστηριώδης παράγων τά κατευθύνει πρὸς ἓνα τέλος. Μᾶς ὁμιλεῖ καί ἡ καρδιά μας φλέγεται, ἀλλά δέν τόν ἀναγνωρίζομε ἀπό τήν ἀρχή. «Οὐχί ἡ καρδιά ἡμῶν καιομένη ἦν ἐν ἡμῖν καί ἐν τῇ ὁδῷ;», διερωτήθηκα οἱ μαθηταί στούς Ἐμμαοῦς⁴¹. Ἡ πνευματική αἴσθησις, πού συλλαμβάνει ὅλα τά στοιχεῖα, τά ὅποια ἀφήνει ἀνέπαφα ἡ φυσική αἴσθησις καί ἡ ἐπιστήμη, προσφέρει τό ὕλικό γιὰ νά δοθῆ ἡ ἐρμηνεία σ' αὐτόν τόν μυστηριώδη παράγοντα.

Ὁ Μέγας Βασίλειος παρουσιάζει μιὰ ἐξόχως δυναμική εἰκόνα περί τῆς πολλαπλῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς θείας παρουσίας ἀπό τόν ἄνθρωπο. «Ἡ προσκύνησις, λέγει, ἀκολουθεῖ τήν πίστι, ἡ δέ πίστις ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τή δύναμι. Ἄν δέχῃσαι ὅτι ὁ πιστεῦων γνωρίζει νά φέρῃ, ἀπό ὅσα πιστεύει, ἀπό αὐτά καί γνωρίζει· ἢ καί τό ἀντίθετο, ἀπό ὅσα γνωρίζει, ἀπό αὐτά καί πιστεύει. Γνωρίζομε τόν Θεό ἀπό τή δύναμι, ὥστε πιστεύομε στόν γνωσθέντα, καί προσκυνοῦμε τόν πιστευθέντα»⁴².

Ἔτσι πίστις, γνῶσις καί προσκύνησις εἶναι λειτουργίες πού κινοῦνται παραλλήλως καί συγχρόνως, στηρίζονται στή δυναμική θεία παρουσία, «ἀπό δυνάμεως», καί συντονίζονται ἀπό τήν πνευματική αἴσθησι.

40. Ἀθανασίου, Κατ' Ἀρειανῶν 2, 2.

41. Λουκᾶ 24, 32.

42. Ἐπιστολή 234, 3.

Γιὰ νά διατηρηθῆ καθαρή ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ χρειάζεται ἕνα εἶδος ἠθικῆς ἐπιμελείας. Τοῦτο ὑπέδειξε ἐμφαντικῶς ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας μέ τήν ἀπάντησί του πρὸς τόν ἐθνικό συνομιλητή του Αὐτόλυχο πού τόν προεκάλεσε μέ τήν πρότασι, «δειξόν μοι τόν Θεόν σου»· τοῦ ἀπάντησε, «δειξόν μοι τόν ἄνθρωπόν σου, καὶ γὰρ σοι δείξω τόν Θεόν μου»⁴³. Διότι ὁ Θεός βλέπεται ἀπό ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τούς ὀφθαλμούς καθαρούς καί ὑγιεῖς. Ἡ καθαρότης τῆς ἐσωτερικῆς εἰκόνας εἶναι ὁ πρῶτος ὄρος γιὰ τήν δημιουργία τῆς καταστάσεως ἐκείνης πού θά ἐπιτρέψει τήν ἀνάπτυξι τῆς λειτουργίας τῆς θεογνωσίας⁴⁴. Μία ἄλλη προϋπόθεσις γι' αὐτό εἶναι ἡ συνειδητοποίησις τῆς οἰκείας ἀδυναμίας. Ὅταν συνειδητοποιήσῃ κανεὶς τήν μηδαμινότητα τήν ἰδική του καί τοῦ κόσμου, τότε ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται μέσα του ἡ ἠθικὴ ἀνησυχία πού ἐκτρέφει τήν πίστι. Καί ἡ πίστις δίνει ἐρμηνεῖα καί διέξοδο σέ ὅσα εἶναι ἀκόμη χωρὶς νόημα. Φυσικά αὐτὴ ἡ συνείδησις σταθεροποιεῖται ἀπό τήν ἐντρυφήσι στήν ἀνάγνωσι τῶν ἀρχαίων τῆς ἀποκαλύψεως, ὅπως περιέχεται στὰ ἱερά βιβλία, καί ἀπό τήν μαθήτευσί στήν πνευματικὴ ἐμπειρία μεγάλων θρησκευτικῶν μορφῶν τῆς ἱστορίας.

Ἔτσι ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἡ πορεία τῆς θεογνωσίας, τῆς ὁποίας τὸ κύριο σημεῖο εἶναι ἡ συνειδητοποίησις τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος βλέπει αἰσθητῶς καί νοερῶς τόν ἐξωτερικό κόσμο νά στέκεται δίπλα στήν βούλησί του, ἀντιλαμβάνεται ἀνέτως τήν ὑπαρξί του, καί ἔτσι συνειδητοποιεῖ ἀμέσως καί τήν ἰδική του ὑπαρξί. Γιὰ τήν σύλληψι ὅμως τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἀπαιτεῖται ἐντονωτέρα ἐνέργεια, πολὺ περισσότερο πρὸς τὰ ἔσω παρά πρὸς τὰ ἔξω. Ὅταν κανεὶς ἐνεργεῖ ἕνα εἶδος ἀνασκαφῆς στὸν ἐσωτερικό του κόσμο, αὐτοανακαλύπτεται, εὕρισκει τόν ἑαυτό του οὐσιωδέστερα, καί τότε ἀντιλαμβάνεται ὅτι μέσα του διαγράφεται ἡ θεία εἰκόνα, ἡ σφραγὶς τῆς θεότητος ἀναφέρει ὁ Γρηγόριος Νύσσης⁴⁵. «Διότι, παρτηρεῖ, ὅτι ἡ βούλησίς του, ὅσο ἐλευθέρα καί ἄν εἶναι, δέν ἀφήνε-

43. Πρὸς Αὐτόλυχον 1, 2.

44. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος* 20, 4. PG 35, 1069 A «Καθαρτέον ἑαυτὸν πρῶτον, εἶτα τῷ καθαρῷ συνομιλητέον».

45. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς Μακαρισμούς* 6, PG 44, 1272 B. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὸ Μυστήριον τοῦ Θεοῦ*, σ. 142έ.

ται νά προχωρήσει πέρα από ώρισμένα όρια· περιορίζεται από μία άλλη βούλησι, πού δέν είναι ούτε ή ιδική του ούτε ή του κόσμου, μία βούλησι ισχυρότερη και απόλυτη, πού είναι του Θεού.

Ή παρουσία του Θεού, όπως προσφέρεται μέ τήν αποκάλυψή του έξωτερικώς, συλλαμβάνεται από τόν σύνολο άνθρωπο. Όλόκληρη ή ύπαρξις του ανθρώπου κλονίζεται από τήν παρουσία του Θεού και από τόν κλονισμό ζωντανεύει. Οί επί μέρους λειτουργίες, οί αισθήσεις, τό συναίσθημα, ή βούλησις, ό νοϋς, συλλέγουν κατά τρόπο σιωπηλό και δυσεξήγητο τά στοιχεία τής θεογονίας. Έρχεται έπειτα ή πνευματική αΐσθησις νά τό αναγνωρίσει και νά τά μορφώσει, ό λόγος νά τά συνδέσει σέ συνεπές και συνεχές οικοδόμημα και ή πίστις νά τά άφομοιώσει. Έτσι ό Θεός από τήν άγνοια του ανθρώπου αναβιβάζεται στην γνώσι, από τή λήθη στην αλήθεια. Τότε συμβαδίζουν ή έμπειρία και ή βεβαιότης»⁴⁶.

Δ. Ή εικόνα και ή μοίρα του ανθρώπου. Ποιό είναι τό μέλλον τής ανθρωπότητος γενικά και του ανθρώπου άτομικά; Ούτε ή τεχνολογία, ούτε ή φιλοσοφία, ούτε ή βιολογία έχουν λύσι για τό άπώτερο μέλλον του άτομικού ανθρώπου· άλλ' έχουν όλες λύσι για τό ανθρώπινο γένος.

Ή τεχνολογία ευαγγελίζεται τόν μηχανάνθρωπο, τό άψυχο και άζωο υποκατάστατο του ανθρώπου· τό ρομπότ πού θά εκτελεί τά πάντα και θ' άχρηστεύσει τό έργο του ανθρώπου, και συνεπώς τόν ίδιο τόν άνθρωπο, άφου ό έγκόσμιος προορισμός του ανθρώπου είναι νά εργάζεται.

Ή βιολογία έτοιμάζει τόν βιολογικό υπεράνθρωπο, τόν γίγαντα πού μέ τήν σωματική του ρώμη δέν θά φοβάται τήν άρρώστεια, θά επιβάλλεται μέ άποτελεσματικότητα στίς δυνάμεις τής φύσεως και πραγματοποιει τό ευαγγέλιο του Νίτσε περί του τυραννικού υπεράνθρώπου.

Οί πατέρες προηγήθηκαν στην έξαγγελία ενός νέου τύπου ανθρώπου. Ό Θεός και ό άνθρωπος ανήκουν σέ διαφορετικές κατηγορίες υπάρξεως, πού είναι έως ένα σημείο αντίθετες, διότι τίς χωρίζει τό στερητικό άλφα, θά έλέγαμε: ό ένας είναι κτιστός, ό άλλος

46. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, αὐτόθι, σ. 142.

είναι άκτιστος. Υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσά τους, του οποίου ή θεμελίωσις τίθεται από τὰ πράγματα τὰ ἴδια, από τή φύσι δηλαδή του κτιστοῦ καί του άκτίστου.

Άλλά οί πατέρες εύρίσκουν ένα σημείο συνδέσεως μεταξύ τους που δέν είναι μόνο εικονική –μέ τήν έννοια ότι ό άνθρωπος είναι τυπικά εικόνα του Θεοῦ– αλλά καί οργανική.

Ή συγγένεια έχει τή ρίζα της στον «λόγο» που εύρίσκεται μέσα σέ κάθε δημιουργημα. Ό κόσμος έδημιουργήθηκε μέ βási ένα αἰδίο σχέδιο που περικλείει «τούς ούσιοποιούς λόγους» τῶν όντων. Τό θέλημα του Θεοῦ είναι στό σύνολό του άκτιστο, καί οί λόγοι τῶν όντων είναι άκτιστοι. Γι' αυτό λοιπόν, ό άνθρωπος, κατά τόν Μάξιμον Όμολογητήν, είναι μόριο του Θεοῦ. «Μοῖρα καί λέγεται καί ἔστι Θεοῦ διά τόν αὐτοῦ προσόντα ἐν τῷ Θεῷ καθώς εἴρηται λόγον»⁴⁷.

Κατ' αὐτή τήν έννοια ό άνθρωπος είχε ένα προορισμό, νά πλησιάσει άποτελεσματικώτερα πρὸς τόν Θεό, αλλά δέν τό ήθέλησε ή δέν τό κατώρθωσε.

Γι' αυτό παρουσιάσθηκε μιá παράδοξη καί κατά κάποιον τρόπο άντινομιακή πορεία που φέρει τόν κτίστη στή θέση του κτίσματος του, όπως λέγει ό Γρηγόριος Νύσσης⁴⁸: που επιφέρει μιá άπροσδόκητη γιά τὰ ανθρώπινα δεδομένα καί κριτήρια προσαρμογή του άρχετύπου πρὸς τό αντίτυπο, αντίστροφη πρὸς τήν κανονική πορεία πραγμάτων, αλλά καί αναγκαία από τήν άδυναμία του αντίτυπου νά προσαρμοσθῆ πρὸς τό άρχέτυπο, όπως κατά τίς άπαιτήσεις του προορισμοῦ του έπρεπε νά γίνει. Κατά μιá άνεξιχνίαστη διαδικασία ή πορεία αὐτή φέρει τό αἰδίο στό χρονικό, φέρει τόν Θεό στόν άνθρωπο.

Ή ένωσις Θεοῦ καί ανθρώπου στον Χριστό είναι τό μέγα καί άπόκρυφο μυστήριο, τό εύτυχές τέλος, γιά τό όποιο συνεστήθηκαν τὰ πάντα. Έτσι ό Θεός έγινε άνθρωπος, καί ό Χριστός Θεάνθρωπος.

47. *Περὶ άποριῶν* 7, PG 91, 1080 C καί PG 91, 1077 B «Περὶ δέ του πῶς μοῖρα όντες Θεοῦ άπερρύημεν Θεοῦ ήγουμένου έντεῦθεν τόν λόγον ποτήσομαι», «... καί μοῖρα Θεοῦ λέγεται τῷ μετέχειν προσηκόντως Θεοῦ, ὡς κατά φύσιν σοφῶς τε καί δελογισμένως δι' εύπρεπῶς κινήσεως τῆς οικείας έπιλαβόμενος άρχῆς καί αἰτίας...». Αὐτόθι.

48. *Πρὸς Σιμπλίκιον*, Jaeger III, I, 68 έξ..

Ἡ σωτηριώδης ἐνέργεια δέν εἶναι γεγονός πού συνετελέσθηκε ἐφ' ἅπαξ· εἶναι πορεία πού συνεχίζεται ἀδιαλείπτως στήν Ἐκκλησία κι' ἐπαναλαμβάνεται μέσα σέ κάθε ἄνθρωπο. Καί ὁ κάθε ἄνθρωπος, δέν τήν υφίσταται παθητικῶς ἀλλά τήν πραγματοποιεῖ καί ὁ ἴδιος ἕως ἓνα βαθμό καί τήν ζῆ. Συντελεῖ σ' αὐτό σοβαρῶς καί ἡ ἀρχική συγγένεια πού εἶδαμε ὅτι ὑπάρχει μεταξύ κτίσματος καί κτίστη, ἀλλά πολύ περισσότερο ἢ κρᾶσις πού ὑπόκειται στό πρόσωπο τοῦ Θεανθρώπου. Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, εἰκόνα καί μοῖρα τοῦ Θεοῦ ἀπό τήν δημιουργία της, μέ τήν πρόσληψί της ἀπό τόν Ἰῶ τοῦ Θεοῦ τοποθετεῖται πλέον στόν χῶρο τοῦ ὄντος. Αὐτή ἡ κρᾶσις τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρωπίνου προσλήμματος μέ τό θεῖο καθίσταται κρᾶσις τοῦ κάθε ἀνθρώπου μέ τό θεῖο καί δι' αὐτῆς κάθε ἄνθρωπος γίνεται πραγματικός Θεός, ὅσο πραγματικός ἄνθρωπος ἔγινε ὁ Χριστός κατά τόν Γρηγόριον Θεολόγον⁴⁹. Ὅλοι πλέον μποροῦν νά λάβουν δῶρο τό Ἅγιο Πνεῦμα καί νά γίνουν φίλοι τοῦ Θεοῦ κατά τόν Νικόλαον Καβάσιλαν⁵⁰.

Εἶναι εὐκόλο νά κατανοηθῆ ἡ ἀξία πού ἀποδίδουν οἱ πατέρες ἐπ' αὐτοῦ. Εἶναι ἡ κορωνίς τῆς δημιουργίας, ὁ μύστης τῆς νοερᾶς κτίσεως καί ὁ βασιλεύς τῆς ὁρατῆς. Δέν εἶναι βέβαια μέγας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' οὔτε μικρός ἐνώπιον τοῦ κόσμου. Εἶναι ἐν μικρῷ μέγας⁵¹. Ἀποτελεῖ ἀνακεφαλαίωσι τῆς δημιουργίας καί σ' αὐτήν τή συνάφεια μερικοί πατέρες δέν διστάζουν νά τοῦ προσδώσουν τόν στωϊκῶ ὄρο «μικρόκοσμος» πού στήν σκέψι τους χάνει φυσικά κάθε ἔχνος πανθειστικῆς ἀποχρώσεως⁵². Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μικρόκοσμος ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἀποτελεῖ μεθόριο πού ἐνώνει τήν αἰσθητή καί τήν πνευματική κατηγορία ὑπάρξεως καί, μετά τήν πτώσι, συνεργεῖ στήν ἐπανασύνδεσί τους. Ἄλλ' εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ὅλα αὐτά· εἶναι τό κτίσμα πού κατέχει τέτοιες δυνάμεις, ὥστε νά ἐπεκτείνῃ τήν ὑπόστασί του πέρα ἀπό τίς κατηγορίες τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, πέρα ἀπό τήν ἀρχή καί τό τέλος, νά φθάσῃ ἕως τόν θρόνο τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἀξιωσύνη τοῦ ἀνθρώπου μαρτυρεῖται εὐθύς ἀμέσως ἀπό τήν μεθοριακή του λειτουργία μεταξύ ὑλικοῦ καί πνευματικοῦ κόσμου.

49. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος* 29, 19, PG 36, 100 A.

50. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* 2, 19.

51. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος* 45, 7 ἔ. PG 36, 629 ἔ.

52. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Περί ψυχῆς καί ἀναστάσεως*, PG 46, 28 B. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, *Εἰς τό πρόσεχε σεαυτῷ* 7.

Ἡ συνδρομή δύο ἑτερογενῶν στοιχείων ἀπέληξε στήν διαμόρφωσι μιᾶς συνθέσεως μέ ἀξιοθαύμαστη πληρότητα καί ἄρμονία. Τά στοιχεῖα αὐτά ἐκπροσωποῦνται στόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ψυχή καί τό σῶμα ἀντιστοιχῶς.

Ἡ ἄρμονία συντελέσθηκε μέ τή διάπλασι τῆς σαρκός σέ ἔνδυμα κατάλληλο καί ταιριαστό γιά τό νοῦ καί μέ τήν τοποθέτησι τοῦ νοῦ ὡς ἡγεμόνος τοῦ σώματος. Ἡ σάρξ εἶναι πολύτιμο ἀγαθό καί ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ ἔγινε ἄνθρωπος «ἵνα τιμήσῃ τήν σάρκα, καί αὐτήν τήν θνητήν»⁵³. Σ' αὐτήν τήν συνθετική ὁλότητα ἡ λειτουργία τῆς ψυχῆς ἐπεκτείνεται στό σῶμα κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε διήκουσα ἕως τά ἀκραῖα σημεῖα του νά ὀδηγῇ ὅλα τά μέλη του σέ μία σύμπνοια καί κοινωνία. Καί διαβαίνει ὄχι μόνο ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς πρός τήν σάρκα, ἀλλά καί τό πάθος τῆς σαρκός πρός τήν ψυχή⁵⁴. Τό σῶμα δέχεται τήν ζωήν ἀπό τήν ψυχή, ἀλλά καί ἡ ψυχή δέχεται τό πάθος ἀπό τό σῶμα. Τό φαινόμενο τοῦτο, τό ὅτι δύο τόσο ἀνόμοια πράγματα, ψυχή καί σῶμα, συνδέονται τόσο ἄρμονικά μεταξύ τους ἀποτελεῖ φυσικά ἕνα ἀπό τά θαύματα τῆς δημιουργίας. Τοῦτο, κατανοεῖται καθόσον καί τά δύο στοιχεῖα εἶναι κτιστά καί ἀπό ἀπόψεως αἰτιότητος ἀνήκουν στήν ἴδια κατηγορία ὑπάρξεως.

Εὐρισκόμαστε ἐδῶ ἐνώπιον μιᾶς ἀντιστροφικῆς κινήσεως. «Δεῖ γάρ με παθεῖν τήν καλήν ἀντιστροφήν» λέγει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος⁵⁵. Γιά κάποιον ὅμως πού ἀποχωρίσθηκε ἀπό τόν Θεό, καλή ἀντιστροφή δέν εἶναι ἀπλῶς νά ἐπιστρέψῃ, ἀλλά νά διανύσῃ τήν ἀντίστροφή ἀπό τόν Θεό πορεία. Τό ἀρχέτυπο προσαρμόσθηκε παρὰ δόξως πρός τό ἀντίτυπο, ἀφοῦ ἐνωρίτερα δέν εἶχε εὐδοκιμήσῃ ἡ κανονική κίνησις· ἡ νέα μεταβολή πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐπιστροφή τοῦ ἀντιτύπου στό ἀρχέτυπο.

Σ' αὐτήν τήν κατάστασι ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ τήν πορεία τοῦ Θεοανθρώπου. Ἡ πρώτη φάσις ἐδῶ συνίσταται στήν ἀπελευθέρωσι ἀπό τά δεσμά τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου, τῆς ἀκατέργαστης φύσεως. Στόν δρόμο γιά τήν ἀνάπτυξι ἐλευθέρας προσωπικότητος καταλύε-

53. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Ὁμιλία* 16, PG 151, 204 A.

54. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, *Περί τοῦ μή προσηλοῦσθαι* 5, PG 31, 549 A. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος* 38, 11. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Πρός τά Ἀπολιναρίου* 5, 2 Jaeger III, I, 233. Κατηχητικός Μέγας.

55. *Λόγος* 38, 4, PG 36, 316 A. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τό μυστήριον τοῦ ἀνθρώπου*, σ. 59έ.

ται κατά κάποιον τρόπο ή δύναμις τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν καί ὁ ἄνθρωπος ἐλευθερώνεται ἀπό τό χωροχρονικό πλέγμα τῆς κτιστότητος. Ὁ Χριστός διέσπασε τό πλέγμα καί τό κατήργησε εἰσάγοντας τό αἶδιον στήν σφαῖρα τοῦ κόσμου. Ἡ ἀπαλλαγή ἀπό τόν «κόσμο» εἶναι ἓνα ἀπό τά βασικώτερα κίνητρα τοῦ πνευματικοῦ βίου⁵⁶.

Ὁ χριστιανικός πνευματικός βίος εἶναι προσωποκρατικός, ὅπως εἶναι ὁ βίος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Κατά τήν ἐντυπωσιακή καί παράδοξη διατύπωση τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ. Θεός καί ἄνθρωπος εἶναι «*παραδείγματα ἀλλήλων*»⁵⁷. Ὁ Θεός ἀρπάζει τόν ἄνθρωπο νοερά πρός τό ἄγνωστο τόσο, ὅσο ὁ ἄνθρωπος διά τῶν ἀρετῶν του καθιστᾷ γνωστό τόν ἀόρατο Θεό. Ὁ Θεός ἀπό φιλανθρωπία ἀνθρωπίζεται τόσο, ὅσο ὁ ἄνθρωπος ἀπό φιλοθεΐα θεώνεται. Ἡ διατύπωση «τόσο-ὅσο», πού ἀπαντᾶται ἤδη στόν Γρηγόριο Θεολόγο⁵⁸, στόν Μάξιμο γίνεται σταθερή μέθοδος ἐκφράσεως πού δείχνει τόν στενό παραλληλισμό τῶν δύο πορειῶν.

Τελικά ὑπάρχουν ἐδῶ δύο πρόσωπα· ὁ Χριστός πού μεταδίδει χάρι καί ὁ ἄνθρωπος πού δέχεται χάρι, καί ἀντιστρόφως ὁ ἄνθρωπος, ὁ κάθε ἄνθρωπος μάλιστα, πού μετέδωσε στό Χριστό τήν ἀνθρωπότητα καί ὁ Χριστός πού τήν ἐδέχθηκε. Ὁ Χριστός, λαμβάνοντας τήν ἀνθρωπίνη φύσι, εἰσέρχεται στήν κτίσι καί ὁ ἄνθρωπος, ἔπειτα ἀπό τήν ἔνωσι τῆς φύσεώς του μέ τήν θεία φύσι στόν Χριστό, εἰσέρχεται στό ἄκτιστο. Ἄν ὁ Λόγος ἔφερε σέ ἐπιτυχές τέρμα τήν μυστική ἐνέργεια τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἀφοῦ ἀφωμοιώθηκε μ' ἐμᾶς κατά κάθε τρόπο πλὴν τῆς ἁμαρτίας, ὅπωςδῆποτε θ' ἀποτελειώσει καί τήν μυστική ἐνέργεια τῆς ἐνθεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ τόν ἐξομοιώσει πρός τόν ἑαυτό του μέ κάθε τρόπο πλὴν τῆς ταυτότητος κατά τήν οὐσία καί τόν ἀνεβάσει ἐπάνω ἀπό ὅλους τοὺς οὐρανούς. Ἀκολουθώντας τόν Χριστό, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Μάξιμος θά γίνῃ κι' αὐτός μέ τό μυστήριο τῆς χάριτος θεός⁵⁹.

Στήν ἐνανθρώπησι τοῦ Θεοῦ θά δοθῇ ἀνταπόκρισις μέ τήν ἐνθέωσι τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτή εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

56. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Λόγος* 43, 13, PG 36, 512 C.

57. *Περὶ ἀποριῶν* 10, PG 91, 1113 BC.

58. *Λόγος* 29, 19, PG 36, 100 A. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὸ μυστήριο τοῦ ἀνθρώπου*, σσ. 60-62.

59. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Πρὸς Θαλάσσιον*, 29, PG 90, 320.